

۱_ دکتر علی رحیمی صادق استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد بافت دکتری تاریخ ایران اسلامی

*۲_ محمدمسیح هاشمی نیا دانشجوی دکتری تاریخ و تمدن ملل اسلامی عضو غیر هیات علمی دانشگاه ولایت ایرانشهر

بررسی کتیبه های تاریخی آجری و گچی دوران سلجوقی با رویکرد مطالعات تطبیقی آنها

چکیده:

در معماری ایرانی، تزیینات همی‌شه نقش اساسی داشته اند. در دوره اسلامی با توجه به منع شرعی صورتگری، هنرمندان مسلمان زی‌باترین نقوش انتزاعی را جهت تزیین بناهای مذهبی پدید آوردند از طرفی به دلیل اهمیت پیام الهی قرآن برای مسلمین؛ عنصر خط عربی وارد تمام شئون زندگی مسلمین از جمله تزیینات صنایع و معماری شد. آجرکاری یکی از تزیینات منحصر بفرد در دوره سلجوقی می‌باشد که با تکیه بر کتیبه های به ساختار بنا معنای اسلامی و مفهومی داده است علاوه بر آن در کنار این تزیینات کتیبه های گچ بری نیز به کمال رسید که از جمله محراب بناهای مذهبی را پوشاند و به دلیل سهولت در پرداخت شدن و نوع فرم گرفتن در کنار آجرکاری رشد کرد بنابراین هنر آجرکاری و گچکاری دوران سلجوقی ویژگی هایی خاصی را در خود نهفته دارد که پرداختن به آن ضروری می باشد. هدف از این پژوهش مقایسه کتیبه های آجرکاری و گچی این دوران می باشد تا از این طریق تاثیر پذیری این دو نوع تزیین را برهم نشان دهیم از آنجایی که کتیبه ها گچی در معماری همزمان با کتیبه های آجری رشد کرده بنابراین تاثیر آنها برهم وجود دارد که هدف مطالعه این بخش از معماری دوران سلجوقی است. در این مقاله با توجه به ویژگیهای هنر سلجوقی محقق به بررسی و مطابقت این دو هنر در کنار هم پرداخته است تا از این طریق ویژگیهای شاخص آنها در نوع کتیبه های بناها مشخص گردد. و به این سوال پاسخ داده شود که این هنر در دوران سلجوقی در چه جایگاهی از نظر ارزش مکانی و قدسی داشته است و چه ویژگی های مشترکی بین این دو نوع کتیبه است؟

کلید واژه: دوره سلجوقی، کتیبه نگاری، مضمون و تزیین، آجرکار، گچبری

عصر سلجوقی یکی از مهمترین دورا نه‌ای هنر اسلامی است که موجب تحولات بس‌یاری در هنر ایران خصوصاً تزئینات معماری گشته است. در این عصر به موجب آرامش و ثبات سیاسی قلمرو سلجوقیان هنرمندان شرایط مساعدتری داشته و توانستند آثار متعددی را بوجود آورند (کیانی، 1374: 54). تغیی‌رات و تحولات مختلف رخ داده در این دوره در عرصه معماری و تزئینات وابسته به آن به مرور موجب ایجاد انواع جدیدی از تزئینات معماری از لحاظ شکل، کارکرد، نحوه اجرا و مفاهیم مرتبط با آن در معماری اسلامی ایران بر پایه تحولات رخ داده در این دوره شدت تحولات و ابداعات مختلفی مانند استفاده از تکنی‌های مختلف گچبری، بکارگیری کاشی و آجرکاری در این دوره موجب شده اند تا تزئینات معماری عصر سلجوقی به دوران بعد از آن گسترش یابد. در دوره سلجوقی استفاده از آجر به عنوان یکی از عناصر مهم تزئیناتی بشمار می رفت. آجرها جای خشت ها را گرفتند و لذا چون سطح آجر در معرض دید قرار می گرفت هنرمند خود را متعهد به زیبا‌فرینی دید از انواع امکانات هندسی در کاربرد آجر استفاده ماهرانه ای بعمل آمد هنر آجرکاری و آجر تراشی بطرز چشمگیری رشد کرد هنری که قبلا در دوره سامانیان در مقبره اسماعیل سامانی اندکی شکوه منحصر بفرد خود را به رخ هنرمندان جهان کشیده بود که در برج گنبد قابوس معماری آسمان‌خراش آجری در جهان به حد کمال رسیده بود بنابراین نباید تعجب کرد که هنر آجرکاری در دوره سلجوقی چگونه مراحل تکامل را طی کرده است در مناره مسعود سوم آجرکاری با نهایت دقت و مهارت دیده شد ترکیب بندی ظریف . طراحی با تاکید بر رانش برج. نوعی سه بعد نما و حجمی ایجاد شد در مناره بهرام شاه تزیین به هشت بخش تقسیم شد کتیبه نگاری بر روی آجرکاری ها در این دوره در معرض دیدگان قرار گرفت. مناره ها زمینه مناسبی برای نشان دادن ذوق و ابتکار و خلاقیت و نبوغ هنرمندان عهد سلجوقی برای به نمایش گذاشتن هنر آجرکاری شد . این دوره در حقیقت نمایانگر نوعی از تعادل و توازن برای معماری ایران بود که توانست با بهره گیری از تجارب معماری و معماران پیشین ایران الگوهای جدیدی در معماری خصوصا هنر آجرکاری از خود بروز دهند. علاوه بر آن هنر گچکاری برای نقش بستن به صورت تزیینات بر روی طاقها و محرابها مشاهده می شونده که همزمان با آجر کاری با همین تکنیک و ظرافت کاری بسیار زیبا و منحصر به فرد خود در عصر سلجوقی رشد کرده اند از این رو در مقاله فوق به بررسی کتیبه های آجرکاری در عصر سلجوقی و مقایسه تطبیقی

آن با نوع گچبری در همین دوره می پردازیم. تا از این رو اهمیت این هنر در این دوره نمایان گردد.

پیشینه تحقیق:

در زمینه تاریخ سلجوقیان کتب و تحقیقات زیادی موجود است؛ به هنر سلجوقیان در اکثر کتابهای هنر اسلامی اشاره شده و بخش کوچکی از آن نیز به معماری سلجوقی اختصاص داده شده است اما بطور خاص، توسط عده ای معدود مانند کاتلی و هامبی، هنر سلجوقی معرفی شده است که نتوانسته بازگوکننده جامع و کامل عظمت هنر این دوره باشد؛ در این بین، تنها کتاب غلامعلی حاتم با عنوان معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان از منابع مهم در این زمینه است. در این کتاب به معرفی آثار شاخص دوره سلجوقی و توصیف بنا و بصورت مختصر به معرفی تزیینات آن ها پرداخته شده است که با این حال حق مطلب در مورد مهمترین دوره تزیینات آجرکاری معماری ایران در عهد سلجوقی بطور کامل ادا نشده است. زهره بزرگمهری در کتاب مصالح ساختمانی به معرفی کلی برخی تزیینات آجرکاری پرداخته، محمود ماهرالنقش در کتاب میراث آجرکاری ایران انواع آجرهای تزیینی متأخر و برخی نقوش هندسی آجرکاری در دوراهای مختلف و پنج ابنيه سلجوقی را طر حبرداری کرده است علاوه بر ان چندین مقاله مربوط به آن؛ به عنوان مثال می‌توان آزاد در مقاله خود سه مناره عصر سلجوقی را از لحاظ عملکرد، فرم و تزیینات مورد بررسی قرار داده است پرداخته است (شکفته و همکاران، 1394: 87). علاوه بر آن در باره هنر گچبری در دور سلجوقی تحقیقات کتابی و کتابخانه ای کمی وجود دارد که بیشتر در غالب معرفی محراب مساجد بوده است و از ویژگی های کلی آن کمتر سخن گفته شده است. در خصوص مسجد ملک کرمان و گچبری محراب های دوره سلجوقی آن، گزارش های پراکنده ای توسط علی‌رضا انیسی، فهی‌مه ناظم زاده (ناظم زاده، 1385)، (علی سجادی) سجادی، 1374 (و دونالد ویلبر) ویلبر، 1365 (منتشر شده است، با این حال در این پژوهش سعی شده است تا هر دو ویژگی هنر شاخص عصر سلجوقی معرفی گردد و نوآوری های آن تحلیل شود.

روش تحقیق:

روش این پژوهش، توصیفی تحلیلی است به طوری که برای رسیدن به اهداف یاد شده اطلاعات مورد نظر از منابع مکتوب و نوشتاری جمع آوری شده و با مقایسه این اطلاعات با نمونه های مشابه تحلیلی مناسبی از نمونه کتیبه های آجر کاری دوره سلجوقی با گچبری در این دوره به عمل آمده است.

معماری سلجوقیان و تزیینات وابسته به آن

ویژگی‌های معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقی‌ان شکل واحدی گرفته و در دوران بعدی نیز مورد تقلید قرار گرفته و یاتکمیل شدند (ه‌الن براند 1379 ، (141 ؛ برخی مساجد دوره سلجوقی تحول تدریجی الگوی کلی مساجد ایران را نشان می‌دهند در عصر سلجوقی تحولات زیادی در معماری مانند ساخت بناهای عام المنفعه (مساجد، مناره، کاروانسرا، مدارس، ابنیه تدفینی)، طراحی پلان مساجد بصورت چهارایوانی و کاربردگسترده گنبد‌های دو پوسته صورت گرفت. در تزیینات نیز تغییراتی مانند بکارگیری کاشی در تزیینات بیرونی ابنیه، بکارگیری گسترده آجر در تزیینات خارجی بیرونی و بکارگیری گسترده از گچ در فضای درونی و تزیینات مقرنس، ایجاد گردید. پی‌شرف تهای فنی عمده هنر سلجوقی در سالهای انحطاط آن در نیمه قرن ششم هجری قمری رخ داد؛ بطوری که هنر آنها در زمان سقوطشان در اوج خود قرار داشت و بدین جهت است که نقش مؤثری در شکوفایی هنر دوران پس از خود داشته است.

تزیینات اجرکاری و گچبری

در آثار گوناگون معماری به جا مانده از دوره های مختلف بعد از اسلام ایران همواره شاهد نمون‌های پر ارزش از استادکاران ایرانی در آفرینش سطوح آجری در زیباترین طرح‌ها و تناسبات زیبا و موزون بوده‌ایم. در این راستا نمای بیرونی ابنیه زمینه مناسبی برای اعمال ذوق و سلیقه هنرمندان به ویژه در هنر اجرکاری بوده است تا عظمت و زیبایی خیره کننده‌ای را القا کند. تزیین به خشونت و سنگینی مصالحی چون آجر روح بخشیده و آنها را زیبا، سبک و بی وزن می‌کند. ویژگی چشمگیری ابنیه دوره سلجوقی بهره‌گیری فراوان از آجر بود که معماران ایرانی در این بهره‌گیری مهارت، هنر و خلاقیت خود را در نهایت به نمایش گذاشتند. در دوره سلجوقی بناها با پوشش‌ها و گلچینی‌های آجری به شکل‌های مختلف پدید آمدند. آجرهای بکار رفته در معماری سلجوقی را می‌توان از لحاظ ابعاد، شیوه‌تولید، انواع قطعات، انواع نقوش و چیدمانها دسته بندی کرد.

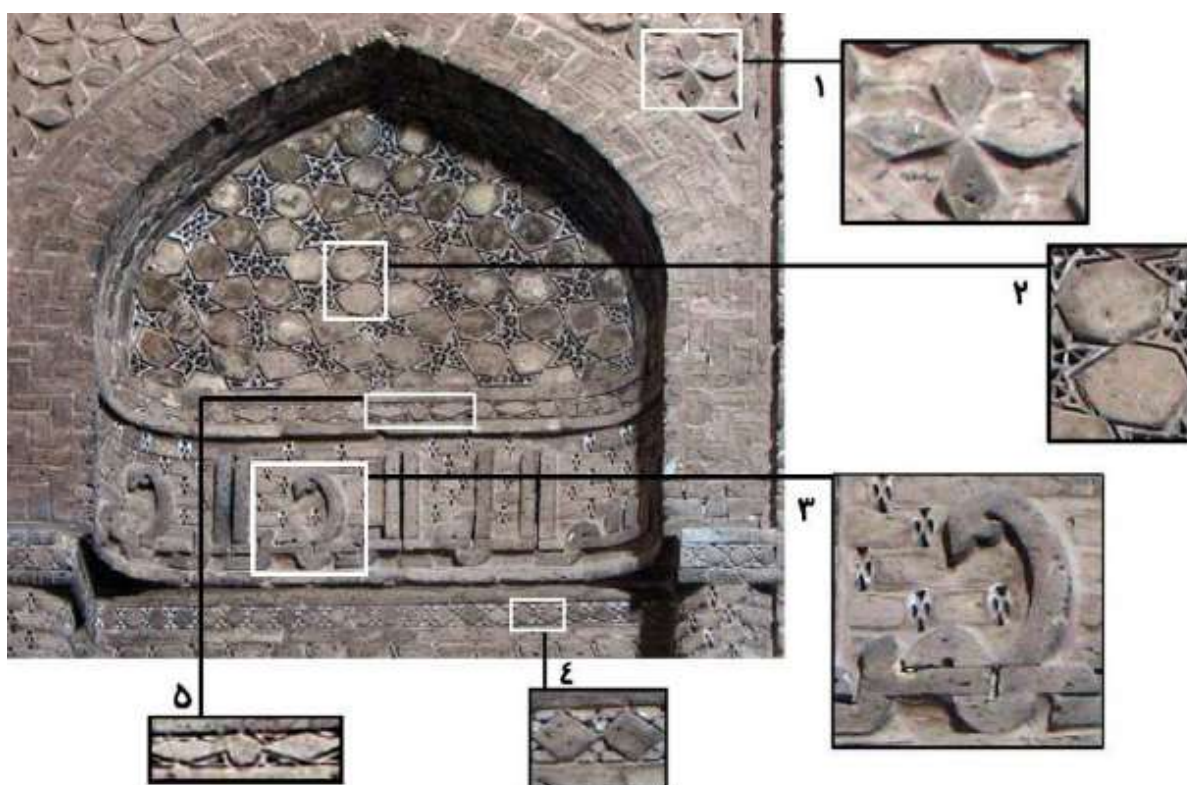
هنر گچبری در انواع خط کوفی همراه با نقوش اسلیمی خرطوم فیلی روند تحول این هنر در دوره سلجوقی بوده است. به طور کلی هنر گچبری در دوره سلجوقی مورد توجه در نما سازی های داخل بوده است. از میان آثار این دوره می‌توان به گچبری های مسجد اردستان با خط بسیار زیبای کوفی مزهر و بخصوص مسجد و گنبد علویان در همدان که به واقع دنیایی از هنر گچبری بسیار گسترده‌ای در آن اشکال گوناگون جمع شده است اشاره داشت.

اگر چه در بناهای سده های نهم و دهم/ سوم و چهارم ایران، کتیبه‌های آجری به خط کوفی بنایی به چشم می‌خورد اما تزیینات کتیبه‌های گچبری در دوره سلجوقی‌ان به کمال رسید. ترکان سلجوقی در اواخر دوران حکومت سامانیان به علت تنگی جا از رود جیحون گذشته به ماوراءالنهر آمدند. سلجوقی‌ان طایف‌های از ترکمانان غز و منسوب به سلجوق بن وقاق اند. در این دوره کاربرد خط کوفی ساده و انواع خطوط کوفی تزیینی اعم از کوفی گل و برگدار، کوفی برگدار، کوفی گره دار (معقد)، و همچنین خطوط نسخ، ثلث و ریحان به همراه نقش‌های گیاهی سنتی ایران به طور وسیع متداول شد و نگاره‌های بدیع فراوانی با تلفیق این دو عنصر در بخش‌های مختلف بنا از جمله محراب بناهای مذهبی، پدید آمد. منطقه جغرافیایی تحت نفوذ خاندان

سلجوقی بسیار وسیع بود. از این رو سبکهای هنری این دوره در منطقه وسیعی گسترش یافت، از نظر تاریخی نیز تا مدت زیادی پس از انقراض سلجوقی نوآوریهای هنرمندان این عصر به حیات خود ادامه داد و تا دوران بعد از حمله مغول را نیز متأثر ساخت (صاحبی بزاز، ۱۳۸۹: ۷۰).

کتیبه های آجرکاری عصر سلجوقی:

در هر دوره تاریخی آجر با ابعاد خاصی بکار رفته است؛ در دوره های مختلف آجرها با ابعاد مختلف کاربرد داشته اند. البته به طور کلی در دوره اسلامی نسبت به دوران قبل از اسلام ابعاد آجرها کوچک تر شدند (ویلبر، 1365: 51).

تصویر 1. ابعاد و تکنیکهای مختلف آجرکاری دوره سلجوقی: دیوارهای زیر گنبدخاگی مسجد جامع اصفهان

شماره 1. آجرهای قالبی لوزی شکل در کنار یکدیگر، شماره 2. آجر قالبی شش ضلعی در ترکیب با نقوش آژده کاری گچی شماره 3. کتیبه آجری پیش بر شماره 4. مربع های آجری 2/5 سانتی متری در ترکیب با گچ

در خصوص شیوه های رایج تولید آجر در این دوره می توان گفت؛ شیوه های تولید بسیار متنوع بوده که با نام های گوناگونی مانند آجر واکوب و ابمال، پیش بُر، مَهری (قالبی)، تراش، آجر آ بساب و آجرهای تزئینی (قالبی و تراش) معروف هستند. میرهن است که ساز و ناماسازی با آجر در دوره سلجوقی، مراحل آغازین رشد خود را در دوران قبلی عنی زمان سامانیان، غرنویان و آل

بویه گذرانده بود که در دوره سلجوقیان به اوج اعتلا و تکوین خود رسید (احمدی و شکفته 1390، 125).

در میان همه ی هنرها، خوشنویسی را می توان مهمترین نمود روح هنر اسلامی به شمار آورد. قرآن خود بارها بر اهمیت نوشتن تاکید کرده است. در اولین سوره نازل شده بر پی امبر، خداوند قادر متعال، حضرت رسول (ص) را امر به خواندن می کند. در جای دی گر از قرآن، خداوند به قلم و آنچه می نویسد سوگند یاد می کند (پاک سرشت 1379: 10).

از این رو طبعی است که مسلمانان از همان ابتدا، نوشتن قرآن را به گونه های هم شأن با زیبایی ملکوتی اش آغاز کنند. از آنجا که در سده های آغازین اسلام، قرآن ها به خط کوفی نگاشته می شد این خط دارای تقدس بود به همین دلیل اولین خطی که در تزیینات اسلامی از جمله معماری وارد شد، خط کوفی بود. خط کوفی از سده دهم/ چهارم به صورت گسترده زینت بخش بسیاری از هنرهای کاربردی بود. در معماری اسلامی هم هنرمندان مبتکر آیات قرآن را با خط کوفی و با استفاده از آجرهای پیش بر به صورت خط کوفی بنایی بر سطح دیوارها می نگاشتند. علاوه بر آیات قرآن و اسماء الهی، تاریخ ساخت، نام بنای بنا، نام معمار و احیانا اگر کتیبه آجری در مقبره ها کار می شد، نام صاحب مقبره نیز در کتیبه ذکر می شد. تا سده نهم - دهم / سوم - چهارم تزیینات آجری به صورت همسان هم در قسمت داخل بنا و هم جهت تزیین دیوارهای خارجی ساختمان مورد استفاده قرار می گرفت (سرفدمقدم 1387، 90).

تصویر ۲: کتیبه مسجد سرخ مراغه/ یوسف بیک باباپور

آجر پس از اسلام به عنوان مهم ترین و برجسته ترین عنصر شکل دهنده معماری کاربرد داشت برخی از ابعاد آجرها در دوران مختلف تغییر کرده است و بر اساس ابعاد می توان دوره تاریخی آن را تخمین زد. اما طبق نظر اکثریت محققان این زمینه نمیتوان به طور قطع اظهار داشت که در هر دوره تاریخی آجر با ابعاد خاصی بکار رفته است؛ در دورهای مختلف آجرها با ابعاد مختلف کاربرد داشته اند. البته به طور کلی در دوره اسلامی نسبت به دوران قبل از اسلام ابعاد آجرها کوچکتر شدند که محققان علت تغییرات عمده در اندازه آجر را معمولاً در نتیجه تغییر در نوع و طریقه ساختمان سازی می دانند. دوره سلجوقی ابعاد آجرهای معمولی به کار رفته در دیواره ابنیه به میانگین 26 سانتی متر در طول و عرض و قطر 6/5 سانتی متر می رسند. آجرهای با ابعاد کوچک و متنوع در تزیین استفاده میکردند مبرهن است که ساز و نماسازی با آجر در دوره سلجوقی مراحل آغازین رشد خود را در دوران قبل یعنی زمان سامانیان، غزنویان و آل بویه گذرانده بود که در دوره سلجوقی به اوج اعتلا و تکوین خود رسید. در

آجر کاری سلجوقی انواع آجرها و اکوب، پیش بر، مهری، و تراش در قرون اول رواج داشته اند. برخی از کتیبه ها مانند تزئینات مناره مسجد ساوه از آجر تراش استفاده شده است که بیشترین کاربرد آجرهای تراش به صورت گره سازی آجر در محراب ها و مناره های سلجوقی است. همچنین طبق بررسی های حاصله بیشترین کاربرد آجر مهری در طرح حایی است که چند شکل مکررا در یک طرح تزئینی مانند نقوش گره هندسی وجود دارند

دوران اول:

ویژگیهای دوران اول هماهنگی و وحدت کامل میان تزئینات و کل بنا است مانند گنبد قابوس، برجهای لاجیم و رسگت در سوادکوه، میل رادکان غربی و پیر علمدار دامغان که ایران شرقی (افغانستان) خراسان بزرگ (بخارا) شمال و مرکز ایران را در بر می گیرد. وی از این دوران به عنوان دوران شکل گیری و تکوین یاد کرده است. در بناهای نام برده شده آجر در کل بنا بصورت ساده مورد استفاده قرار گرفته و در میانه یا بالاترین قسمت بنا با کتیبه های آجری گاه با خط کوفی و گاه با خط پهلوی مواجه می گردیم که با مهارت و زیبایی غیر قابل وصف زینت یافته است نحوه آجرچینی در گنبد قابوس، برج لاجیم و میل رادکان غربی و پیر علمدار به صورت نیمانیم* است و بدنه بنا ساده و تقریباً بدون تزئین بوده و از سادگی و وقار خاصی برخوردار است. نقشه اولی ستاره ای و نقشه بقیه دایره است.

کتیبه قابوس (۱)

برج لاجیم (۲)

میل رادکان غربی (۳)

پیر علمدار (۴)

* در تمامی ردیفها آجر راسته بکار می رود و بند کشی های عمودی هر رگ در وسط آجر رگ بعدی قرار می گیرد.

تصویر 3: آجر راسته و کتیبه های آجری بر سطح بیرونی برج مقبره ها

دوران دوم:

دوره دوم شامل عهد سلجوقیان تا حمله مغول است که هنر آجرکاری در سراسر فلات ایران گسترده می گردد. شرایط اقتصادی و سیاسی موجب می گردد که در این دوران بناهای شکوهمندی در سراسر ایران

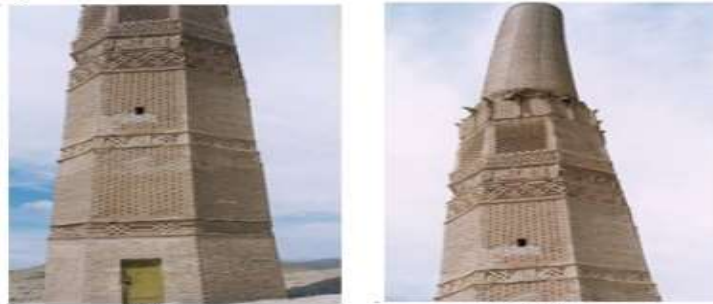
ساخته شود و هنر آجرکاری هر روز نقش و طرح جدیدی را خلق کند. برجهای خرقان قزوین، مسجد جامع اصفهان، رباط شرف، مناره های خراسان و اصفهان و گنبد سرخ مراغه نمونه ای از بناهای این دوران هستند. تزئینات آجری که در دوره قبل فقط به یک حاشیه نوشتاری اکتفا گردیده بود در این دوره گسترش می یابد و به اشکال بسیار متنوع و زیبایی دست می یابد. اسماء مقدس مانند الله، علی، محمد تکرار و ترکیب می شود و از حاشیه بالایی ساختمان به بدنه و سقف منتقل می شود. تزئینات آجر در این دوره به اوج خود می رسد و متنوعترین طرحها در این دوران خلق می شود و به نظر می رسد که دیگر طرحی برای ارائه وجود ندارد و آجرکاری به حد کمال خود رسیده است (بزرگ نیا ۱۳۸۶)

مسجد جامع اصفهان (۹)

(۱۰)

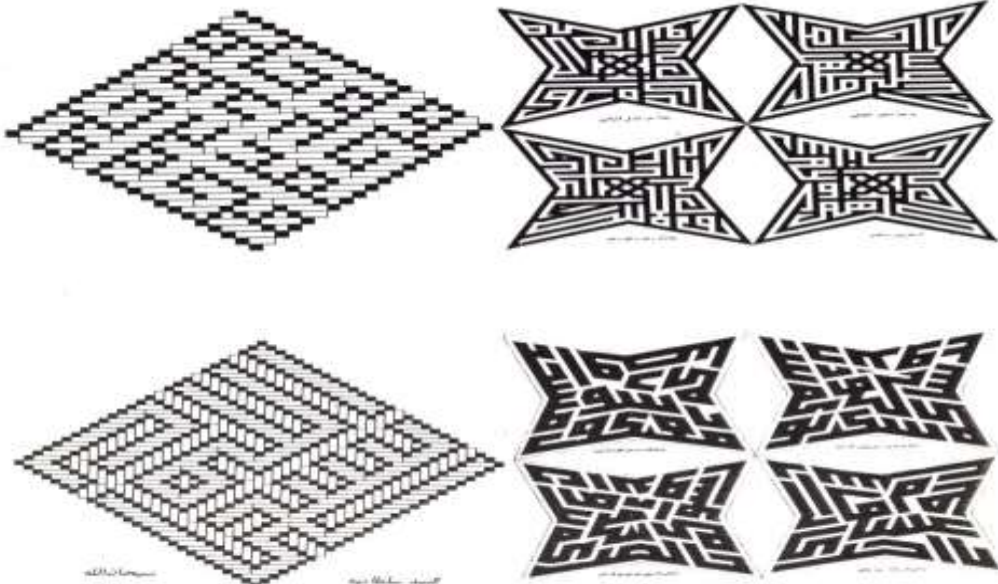
(۱۱)

(۱۲)

مناره‌ای در شرق استان خراسان

(۱۳)

سجدهات الله

گنبد سلطانیه

تزئینات خطوط بنایی در مسجد جامع اصفهان و گنبد سلطانیه

تصویر ۴: کتیبه های موجود در مناره های عصر سلجوقی

تصویر ۵: خطوط کوفی بنایی مسجد جامعه اصفهان

خصوصیات کتیبه های گچبری

- ۱- در این دوره نقوش هندسی و گیاهی در تزئینات معماری و گچبری استفاده میشده است.
- ۲- دیدگاه های دینی و فلسفی اسلامی به عنوان مهمترین علمل در آرایه گچبری، بر محتوا، شکل و ترکیبات تصویری آن تاثیر گذاشته است.
- ۳- کتیبه خطی به کار رفته در محراب ها با تزئینات گچبری گیاهی در انتهای حرف و در زمینه ظاهر می شود.
- ۴- خط کوفی و نسخ در محراب ها خط ثلث نیز برای نخستین بادر کتیبه ها ظاهر شد.
- ۵- استفاده از خط کوفی گچبری برای خوشنویسی و مزامین آیات و قرآن.
- ۶- کتیبه های گچبری شامل نظام نوشتاری هندسی و گیاهی هستند.
- ۷- اکتساب نوع طرح های اجرکاری در خوشنویسی گچبری ها

خصوصیات کتیبه های آجرکار

- ۱- وجود طرح های متفاوت و متنوع گره سازی آجر
- ۲- شکل گیری کتیبه های آجری بر زمینه آجر تراش
- ۳- مضمون نوشته های خوشنویسی و مجموعه آیات و روایات قرآنی. بخصوص کلمه بسم الله الرحمن الرحيم که در آجر کار بیشتر نمایان است
- ۴- استفاده از خط کوفی در اجرای کتیبه های آجر
- ۵- به هم پیوستگی کلمات در بخش انتهایی که به اشکال هندسی ختم میشوند
- ۶- شکل گیری آجر کاری بر روی زمینه های گچ با طرح های گل و گیاه
- ۷- اجرای همه اشکال به صورت هندسی زیرا در اجرکاری قدرت مانور و ایجاد اشکال گل و گیاه به ظرافت گچبری نبوده است

جدول ۱: مقایسه تطبیقی نوع خطوط کتیبه های گچی و آجری

خطوط کتیبه آجری	خطوط کتیبه گچی

<p>خط کوفی در کتیبه های آجری کتبه خط کوفی مناره چهل دختران (خط کوفی بنایی)</p> <p>کتیبه خط کوفی گنبد سرخ مراغه</p> 	<p>خط کوفی در کتیبه های گچبری محرابها خط کوفی محراب رباط شرف (خط کوفی مورق یا</p> <p>ریحان)</p> <p>کتیبه گچی به خط کوفی مسجد ری (خط ثلث)</p>	<p>نوع خط</p>
<p>تزئینات زمینه خط به صورت اشکال هندسی که با آجر شکل گرفته بودند.</p> <p>کتیبه مناره مسجد ساوه (کوفی ساده یا خراسانی) کتیبه های آجری مسجد تاج الملک بر زمینه های هندسی، کاخی (خط کوفی مظفر (ناخنک دار))</p>	<p>کتیبه های گچی بر زمینه از گل و گیاه و اشکال بوته های کوچک و بزرگ نوشته می شود</p> <p>کتبه های گچبری محراب اردستان (ثلث یا محقق)</p> <p>کتیبه گچی مسجد جامع اصفهان: منبع، مکی نژاد (گره دار)</p>	<p>تزئینات زمینه خط</p>

		<p>تزئینات اسلیمی بر زمینه خط</p>
<p>کتیبه آجر تراش عصر سلجوقی در رباط شرف</p>	<p>کتیبه گچی با پس زمینه تزئینات اسلیمی، آرامگاه پیربکران (خط کوفی تزئینی)</p>	
 <p>تزئینات اسلیمی خط بر کتیبه های آجری رباط شرف، نوع پیچش خط در کلمات آجرکاری جهت تزئین (خط کوفی مورق)</p>	 <p>بهم پیوستگی خطوط و پیچش خطوط همراه با تزئینات اسلیمی که انتهای خط به آن ختم میشود، رباط شرف (گره دار معشوق)</p>	<p>تزئینات خط</p>
 <p>مقبره پیربکران، بخشی از کتیبه شبیه طرح آجر. (خط کوفی بنایی یا معقلی) آجرکاری همراه با گچبری در بخش تزئینات بوجود آمد آجر تراش نیز برای شکل دهی به خطوط ایجاد شد و همراه با کاشیکاری آجر تراش مربوط به عصر سلجوقی (خط کوفی مزهر)</p> 	 <p>محراب گچی مقبره پیر بکران، ایجاد رنگ در میان خطوط کتیبه ها (خط کوفی ثلث)</p> <p>بعد از خط کوفی خط ثلث و نسخ در گچبری استفاده میشود. و اجرای آجرکاری و گچبری در کنار هم، محراب مسجد گلپایگان (خط کوفی گرده دار)</p>	<p>تغییرات خط</p>

خطوط به کار رفته در کتیبه های آجری به صورت خطوط کوفی ساده زاویه دار بوده است که به مرور زمان این هنر در گچبری نمایان شد و قدرت مانور در خطاطی بر کتیبه بیشتر شد و خط ثلث و ریحان کتیبه های گچبری نمایان شد.

جدول ۲: تحولات موجود در خطوط کتیبه های آجری و گچی:

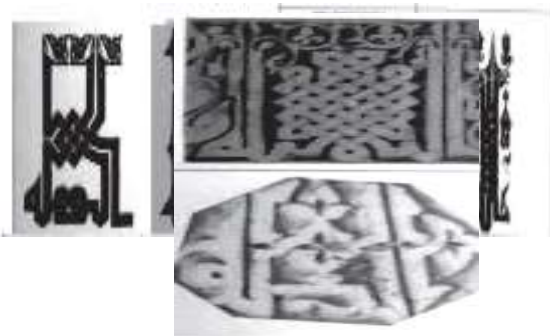
حروف در کتیبه های گچی
حروف به کار رفته در گچبری از نوع ساده و بدون

تغییر به همراه گل و گیاه برای پرکردن فضای منفی و خالی کتیبه ها بوده، حرف الف و ل به صورت کشیده و عمود تا بالای کتیبه امتداد داشته. هر کلمه بصورت جدا و بدون پیوستن حروف به هم دیده میشود.

تحولات و تغییرات حروف در تزیینات خطوط کتیبه های گچبری سلجوقی و به هم پیوستگی و کشیدگی حروف الف و ل

ختم حروف الف و ل به صورت شاخه شاخه ای در برگرفته نقوش و تزیینات شده است سایر حروف از هندسه اسلیمی پیروی میکنند و یک نظام هندسی منظم را دنبال میکنند.

حروف آجری
در دوره اول و ورود کتیبه سلجوقی: خط کوفی ساده «الف» ساده بلند و عمود با آجر چینی منظم شکل گرفته است. در خط کوفی بنایی و سایر حروف از ایستایی و کمترین مانور و حرکت در آن وجود دارد.

(کوفی بنایی؛ خراسانی)

اساس خطوط در ابتدای سده پنجم نوعی خط کوفی بنایی است که امتدادهای افقی و عمودی و گردش خط با ضخامتی یکنواخت در راستای افقی یا عمودی است به گونه ای که تمام سطوح هندسی شکل با این نوشته های افقی و عمودی پر می شود به نظر می رسد این خط در پی تکامل شیوه های آجرچینی و در پی تکامل آجرکاری و کاشی کاری پدید آمده است.

(خط معقلی)

خطوط با گذشت زمان دارای تغییرات در نوع شکل و حروف کرد انجام شد. برای زیباتر شدن وارد کتیبه ها شد که در این بخش سرخطوط عمودی شاخه شاخه شده است

(خط مشجر)

در مراحل بعدی در تغییرات حروف از حالت ایستایی برخوردار بوده و تزیینات بر بخش ایستایی حروف نقش بسته و فواصل حروف با شاخه و برگ پر شده

همراهی شکلی و تزئینی در ابتدا و انتهای حروف یکسان می باشد در دندانهای ب و س ، حروف به صورت مدور دیده میشود در سیر تحول خطوط کوفی بعد از قرارگیری

خط کوفی مورق، مسجد جامع قزوین

تزئینات و گل و برگ در میان آنها از حالت ساده به حالت مشبک و موشخ در آمده و حروف «الف» و «ل» با کشیدگی و ایستایی زیاد به هم گره خورده اند و حرف اول برای تناسب با الف و ل بلند طراحی میشود نقوش و تزئینات در خوانش تاثیر نگذاشته و فقط برای پرکردن فضای منفی کتیبه را داشته است

استفاده از نظام هندسی و گره ها. حروف م و ن و ح در حالت اسلیمی بوده، اما حروف الف و ل در طول زمان دارای گره هایی بهم پیوسته زیبا بوده است و از نظام دایره برای تزئین استفاده شده

جدول ۳: تحول در نوع تزئینات

گچبری سلجوقی	آجرکاری
--------------	---------

تزیینات فیل خرطومی در کتیبه های دوره سلجوقی یکی از تحولات بارز در تزیینات گل و برگ در این کتیبه ها بوده

وجود تزیینات آجر تراش یکی از تحولات موجود در تزیینات کتیبه ها آجری عصر سلجوقی محسوب میشود علاوه بر آن آجرکار همراه با کاشی و تزیینات مختص آن.

نوع خطوط در حروف کتیبه های عصر سلجوقی در بناهای مختلف

	خط کوفی ساده
	مسجد جامع ارومیه
	مسجد جامع تبریز
	مسجد جامع قزوین
	مسجد جامع اصفهان
	پیربکران
	مسجد جامع ساوه
	مسجد جامع ناین
	جامعا اردستان
	مسجد جامع اردستان
	کاروانسرای رباط

رشد خوشنویسی در دوران اسلامی را می توان در زمره مهمترین شاخصه های هنر اسلامی دانست. این هنر زیبا که بر اساس الفبای عربی شکل گرفت، در طول سده های آغازین اسلام، در میان ملت های مسلمان از جمله ایرانیان انتشار یافت. هر چند به دلیل منع صورتگری در مکان های مذهبی، تصویر جانداری به نمایش در نیامد. ولی خیال پردازانه ترین نقشها؛ همراه با آیه های نویدبخش الهی، زینت بخش مقابر و مساجد شدند. نمود تزیینات خوشنویسی در مکان های مذهبی به صورت دیگری بود. در مکان های مذهبی از جمله مدارس، مساجد و مقابر، خط نوشته هایی از آیات

قرآن کریم، با خط کوفی تزیینی و خط نسخ زینت بخش محرابها و دیوارها شد. تزیینات کتیبه‌های در آغاز با آجرهای پیش‌بر در اندازه‌ها و شکلهای متفاوت انجام می‌شد. اما با وارد شدن خطوط نسخ، ریحان، ثلث و انواع خطهای کوفی تزیینی به نگاره‌ها، کار با آجر مشکل شد. از این روی عنصر گچ به خدمت گرفته شد. گچ ماده‌ای ارزان است که به سرعت شکل می‌پذیرد. مهمتر از مهارت در عمل گچکاری، طرحهایی است که به عنصر گچ خاصیتی کی‌می‌ایی می‌دهد. از این رو نقشهای بدیع‌اسلی‌می، هندسی و خط‌نگاره‌ها در محرابها مورد استفاده قرار گرفت. از روی آثار باقی‌مانده از آن دوران می‌توان به وجود این اشتراکات فراوان پی‌برد (صاحی بزار، ۱۳۸۹: ۸۷).

اصلی‌ترین جایگاه کاربرد کتیبه در دوره سلجوقی جدا از دیوارها و سمت قبله، محرابها بودند. محراب جایگاه پیش‌نماز بود و جهت اصلی نماز جماعت را به سمت قبله تعیین میکرد. بنابراین از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود. نحوه آرایش محرابها به گونه‌ای بود که اطراف محراب را با کتیبه‌هایی حاشیه‌ای که بر زمینه‌های نقشهای گل و بوته اسلیمی پدید می‌آمد، پر می‌کردند. بر حاشیه تکرار می‌شد. در طول سده‌های یازدهم- دوازدهم/ پنجم- ششم متن کتیبه‌های محرابها بیشتر اوقات شامل آیاتی از قرآن مجید در اشاره به اهمیت نماز بود. بر پیشانی محراب (بالای قوس تیزدار) ممکن بود جملات شهادتین «لا اله الا الله و محمد رسول الله» نیز نوشته شود. گاهی نیز اسماء‌الله‌یا صفات الهی نوشته می‌شد. متن کتیبه‌های حاشیه محراب، بیشتر اوقات یک یا دو آیه از هر سوره را پشت سر هم شامل می‌شد. گاهی نیز قسمتی طولانی از یک سوره پشت سر هم در یک یا دو حاشیه نگاشته می‌شد. کتیبه‌ها معمولاً از قسمت پایین سمت راست محرابها شروع می‌شد. حتی تاریخ ساخت محراب یا نام بانی آن به گونه‌ای درج می‌شد که با متن قرآن تداخل نداشته باشد. گاهی اوقات نیز ممکن بود، اسامی بزرگان دین و یا وقف‌نامه نگاشته شود. در قسمت زیر گنبد نیز آیات قرآن و یا تاریخ ساخت بنا، نام بانی و نام معمار سازنده بنا ذکر می‌شد.

در کتیبه‌های موجود در بناهای مذهبی دوره سلجوقی تنوع فراوانی وجود داشت. می‌توان گفت در تزیین هر بنا اعم از مسجد، مقبره یا مدرسه بنا به سفارش بانی یا توانایی‌های معمار، از یک یا دو روش به صورت هم‌زمان استفاده می‌شد. در سده‌های دهم/ پنجم در دوره اوج قدرت سلجوقیان ه‌م‌زمان با رشد سری‌ع معماری و ظهور نقش‌های جدید در بناهای مذهبی، در مقوله‌ی تزیینات، ابتکارات تازه‌ای را تجربه کرد. از آن جمله می‌توان به کاربرد وسیع گچبری در آرایش قسمت‌های داخلی بنا به صورتهای متفاوت اشاره کرد. در بعضی از بناهای این دوره، گچبری با آجرکاری تلفیق شده است. حاصل این تلفیق، کتیبه‌های زیبایی هستند که با آجرهای پیش‌بر پدید آمده‌اند و سپس لابه‌لای فضای خالی حروف آجری و حتی در بعضی جاها روی سطح آجرهای کتیبه، نقوش ظریف گچبری گل و بوته‌ای پدید آمده است. در نوع دوم گچبری‌ها، هم‌زمان با آجرکاری، کاشی‌کاری، در تزیینات اجرا شده است. در نوع سوم کتیبه‌های گچبری، فقط از عنصر گچ بهره‌برده شده که خود شامل دو گروه از کتیبه‌ها می‌شوند. در بیشتر موارد کتیبه‌های گچی با رنگهای متفاوت جلوه‌گری می‌کرد. گاهی کتیبه‌های گچی غالباً به صورت سفیدی‌کدست و گاهی نیز در یک ساختمان به همراه دو یا سه تکنیکی‌اد شده در تزیینات مورد استفاده قرار می‌گرفت. دلایل متعددی جهت گسترش تزیینات گچبری به خصوص کتیبه‌های پدید آمده با گچ وجود دارد که اولین آن را می‌توان وارد شدن انواع خطوط کوفی، نسخ، ریحان و ثلث به تزیینات بنایی دانست. این کتیبه

ه‌ها ی گچی در قسمت های مختلف بنا، اعم از دی‌وارهای داخلی زیر طاقها، فیل پوشها، قسمت داخلی گلوگاه گنبد و محراب‌ها مورد استفاده قرار می‌گرفت (مکی نژاد ۱۳۸۷، ۱۵۷).

ویژگی تطبیقی کتیبه‌های آجری و گچی در بناهای سلجوقی:

- ۱- محرابهای مزین گچبری دوره سلجوقی، اطراف و پیشانی محراب مزین به حاشیه است که بر زمینه‌های نقش‌های گل و بوته اسلیمی پدید آمده‌اند
- ۲- بیشترین کتیبه‌های محرابها گچی و کتیبه‌های آجری در برگیرنده مزامین و آیه‌های قران می‌باشد همچنین می‌توان احادیث ائمه، جملات شهادتین «لا اله الا الله و محمد رسول الله» اسماء الله یا صفات الهی، تاریخ ساخت، نام بانی و گاهی اوقات اسامی بزرگان دین و یا وقف‌نامه را در کتیبه‌نگاری می‌توان مشاهده کرد.
- ۳- گچبری همزمان با آجرکاری عصر صفوی رشد کرد و جای خود را در کنار آجرکاری در بخش تزیینات و محراب بدست آورد و در دوره‌های بعد به کمال رسید.
- ۴- تلفیق گچ‌بری و آجرکاری حاصل این تلفیق کتیبه‌های زیبایی هستند که با آجرهای پیش‌بر پدید آمده‌اند
- ۵- تلفیق گچبری، آجرکاری و کاشیکاری
- ۶- استفاده از خط کوفی در آجرکاری و استفاده از خط کوفی، نسخ، ریحان و ثلث در گچبری.

نتیجه‌گیری:

کتیبه‌ها به عنوان عناصر معنای و تزئینی در معماری اسلامی از ابزارهای مهم در جهت گسترش عقاید و سیاست‌های مذهبی حکومت‌ها بر مردم به شمار می‌روند و به لحاظ ماهیت مکتوب خود، بیانگر ایده‌ها و اندیشه‌های هر عصرند. اهمیت این کتیبه‌ها علاوه بر جنبه تزئینی، که به مباحثی نظیر جنس کتیبه، نوع خط، شیوه اجرا، و ساختار کلی آنها مربوط می‌شود، به جهت محتوا، ماندگاری و ذخیره‌سازی اطلاعات و انتقال افکار و اندیشه‌ها از نسلی به نسل دیگر است. در دوره سلجوقی معماری و عناصر تشکیل‌دهنده آن از لحاظ سبک و شیوه هنری، در تاریخ هنر ایران از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، سلجوقیان توانستند با جذب و هضم عناصر مثبت فرهنگی و هنری بسیار غنی ایران در قرن پنجم هجری قمری، راه اعتلای این عناصر را هموار کنند و آن را رشد دهند. دوره سلجوقی اوج آجرکاری و گچبری ایران است. در این نوع تزئین ترکیب بندی‌های مختلف طرح‌های متنوعی ایجاد می‌شود و خطوط تمامی مسائل فوق‌حاکمی از آن است که معماران سلجوقی با توجه به میراث گذشته معماری ایران، علاوه بر حفظ الگوها و صفات حاکم بر آنها به ابداع (به خصوص در تزیینات) دست زده و آثاری ماندگار به لحاظ سازه، معماری، و تزیینات خلق کرده‌اند. معماران سلجوقی با توجه به میراث گذشته معماری ایران، علاوه بر حفظ الگوها و صفات حاکم بر آنها به ابداع (به خصوص در تزیینات) دست زده و آثاری ماندگار به لحاظ سازه، معماری و تزیینات خلق کرده‌اند. با توجه به مطالعاتی که صورت گرفت تأثیر هنر کتیبه‌های آجری بر ابداع هنر کتیبه‌های گچی منجر شد و در دوره‌های بعدی هنر گچ‌بری با تأثیر از هنر سلجوقی به اوج خود رسید. علاوه بر آن معماری دوره سلجوقی بیشترین کوشش را برای تبلیغ دین اسلام و هنر

اسلامی کرده است تا از این طریق در دوره های بعد این نوع هنر به اوج خود رسید، توانایی هنرمندان ایرانی در ایجاد پیوند مستحکم و منسجم بین ارزش های زیبایی شناسی و مهارت در اجرا، نشان از نبوغ و ارزش های ماندگار، و ظرفیت های بالقوه دارد که می توان با رویکرد عملگرایانه از منابع غنی آن در را اعتلای معماری معاصر بهره جست.

منابع:.

- احمدی حسین، شکفته (۱۳۹۳) تزئینات گچبری در معماری قرون اولیه اسلامی ایران، فصلنامه ادبیات و هنر
- آزاد میثرا (۱۳۹۳) بررسی سه مناره ی مهم دوره ی سلجوقی، چهل دختران اصفهان، تاریخانه دامغان و مسجد ساوه، دو فصلنامه مطالعات معماری ایران
- پا کسرشت، مرتضی ۱۳۷۹، خوشنویسی در خدمت کتابت قرآن کریم، انتشارات قدیانی، چاپ اول،.
- شکفته عاطفه، احمدی حسین، عودباشی امید (۱۳۹۴) تزئینات آجرکاری سلجوقی و تداوم آن در تزئینات دوران خوارزمشاهی و ایلخانی، فصلنامه پژوهشهای معماری اسلامی
- سجادی، علی، (۱۳۷۵) سیر تحول محراب، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور، جلد ۱
- ویلبر، دونالد و گلمبک، لیزا (۱۳۷۴)، معماری ایلخانی، ترجمه: کرامت الله افسرو محمد یوسف کیانی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- ویلبر، دونالد ن. 1346. معماری اسلامی ایران، دوره ایلخانیان. ترجمه ی عبدالله فری ار. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- کیانی، محمد یوسف. 1374. تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها، انتشارات سمت
- گدار، آندره. 1377. هنر ایران. ترجمه ی بهروز حبیبی. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی
- مکی نژاد، مهدی ۱۳۸۷، تزئینات معماری، تهران، انتشارات سمت.

Investigation of Historical Brick and Gypsum Inscriptions of the Seljuk Period with their comparative study approach.

Abstract :

Decorations have always played a major role in Iranian architecture. In the Islamic period, due to the religious denial of formality, Muslim artists created the most beautiful abstract designs to decorate religious buildings. On the other hand, due to the importance of the divine message of the Quran to Muslims, the elemental Arabic line embraced all aspects of the life of Muslims, including the decorations of industry and architecture. Bricks is one of the unique decorations of the Seljuk period, which, based on inscriptions to the structure of the building, has given a meaning to the Islamic and conceptual, in addition to these decorations the inscriptions of the plasterboard have also come to the end, including the sanctuary of religious buildings and covered The reason for the ease of payment and the type of molding along with the bricklaying grew so the art of brickwork and plastering of the Seljuk era has certain features that are necessary to address it. The purpose of this research is to compare the bricks and gypsum inscriptions of this period in order to illustrate the impact of these two types of decorations, since the gypsum inscriptions in the architecture are grown together with brick inscriptions, so their effect on each other is the purpose of this section is to study the Seljuk era's architecture. In this paper, considering the features of Seljuk art, the researcher has examined and matched these two arts together in order to indicate the characteristics in the type of inscriptions of buildings. And to answer this question, what place of art in the Seljuk period, in terms of spatial and sacred value, and what are the common features between these two types of inscriptions?

Keyword: Seljuk period, inscription, themed and decoration, brickwork, plasterwork.

1. Dr. Ali Rahimi Sadegh Assistant Professor Islamic Azad University, Baft Branch, Islamic Republic of Iran

* 2. Mohammad Masih Hashemini, Ph.D. student of the history and affairs of the Islamic nations of the non-faculty member of the University of Iranshahr province